

Agnes Cremers en
Mark Bergsma

VERZETSVROUWEN

Een onderbelichte geschiedenis

Alfabet Uitgevers

2025

Inhoudsopgave

	Een ode aan velen	9
I	Adri Knappert (1904-1991) <i>Padvindster met een onderduikadres</i>	21
II	Rosa Boekdrukker-Hirsch (1908-1982) <i>Joodse communiste en de Februaristaking</i>	43
III	Dina Post-Salomons (1903-1991) <i>Moeder van acht in het gewapend verzet</i>	63
IV	Anna Maria Le Cosquino de Bussy-van der Lelie (1888-1954) <i>Gelauwerde verzetsvrouw van statuur</i>	89
V	Marie Verbraeken-Blommaart (1921) <i>Getuigenissen van een Zeeuwse koerierster</i>	113
VI	Mies Boissevain-van Lennep (1896-1965) <i>Een feministe in oorlogstijd</i>	133

VII	Aat Breur-Hibma (1913-2002) <i>Kunstenares in Ravensbrück</i>	157
VIII	Anna 'Puck' de Jong (1924-1996) <i>Pilotenhelpster tussen de mannen</i>	179
IX	Evy Poetiray (1918-2016) <i>Indonesische studente en haar verzet tegen fascisme en kolonialisme</i>	201
X	Hebe Charlotte Kohlbrugge (1914-2016) <i>Theologe in strijd tegen de leugen</i>	225
	Epiloog	247
	Meer verzetsvrouwen	250
	Dankwoord	272
	Verantwoording	275
	Fotoverantwoording	281
	Bibliografie	283
	Noten	293
	Register	321

Een ode aan velen

Op 27 november 1945 werd de bekendste verzetsvrouw van Nederland herbegraven. Duizenden belangstellenden keken toe hoe haar kist langs een kilometerslange route vanuit de Haarlemse St.-Bavokerk naar de Eerebegraafplaats Bloemendaal in Overveen werd gedragen. Onder begeleiding van de koninklijke familie werd Hannie Schaft daar als enige vrouw samen met 372 geëxecuteerde verzetsstrijders te ruste gelegd.

De Haarlemse Jannetje Johanna Schaft, roepnaam 'Jo' maar bekend onder haar schuilnaam Hannie, werd in 1920 geboren in een sociaaldemocratisch nest. Een sterk gevoel voor rechtvaardigheid werd haar met de papelepel ingegoten. Doelbewust koos ze als achttienjarige voor een studie rechten in Amsterdam, waar ze zich specialiseerde in volkenrecht. Tijdens de Duitse bezetting kwam ze al vroeg in aanraking met onrecht toen haar joodse studievriendinnen van het openbare leven werden uitgesloten. Samen met haar dispuutgenoten regelde ze valse persoonsbewijzen voor joodse studenten. Het waren haar eerste verzetsdaden.

Het bekendst werd ze door haar rol in het gewapend verzet. In Haarlem raakte ze betrokken bij een tak van de overkoepelende linkse verzetsorganisatie Raad van Verzet. Hier ont-

moette ze Truus en Freddie Oversteegen, toen respectievelijk twintig en achttien jaar oud. De zusjes waren via hun communistische moeder in het verzet gerold en zaten om die reden al ondergedoken. Het was het begin van een hecht verbond.

Geregeld kregen de drie de opdracht om inlichtingen te verzamelen door met Duitse soldaten aan te pappen, wapens te stelen of sabotageacties op poten te zetten. Ondertussen hielpen ze joodse onderduikers aan verblijfadressen. Ook kregen ze schietles ter voorbereiding om nazi's te liquideren. Freddie en Truus herinnerden zich later nog precies hoe dat voelde: 'De eerste keer dat schot te moeten lossen en dan die gaatjes in zo'n regenjas zien branden. Dat is eng. Dat is een afschuwelijke gewaarwording.'

Een van Hannies eerste liquidaties voerde ze uit samen met de communistische verzetsman Jan Bonekamp. Begin juni 1944 schoten ze de NSB'er Pieter Faber dood. Twee weken later hadden ze het gemunt op de nazigezinde politiechef Willem Ragut, die daarbij Bonekamp in zijn buik schoot. Het zou hem fataal worden. Hannie raakte gewond maar wist te ontkomen en vluchtte in shock naar een onderduikadres. Ze zette het verzetswerk voort, maar verfde haar opvallende rode haren zwart.

De acties gingen gepaard met enorme spanning, maar de constante druk maakte ook roekeloos. Zelfs met de bevrijding in zicht kregen Truus en Hannie in maart 1945 nog de opdracht twee liquidaties uit te voeren. Diezelfde maand werd Hannie bij een wegversperring in Haarlem-Noord aangehouden met illegale bladen en een pistool op zak. De Sicherheitsdienst (SD) was al enige tijd op zoek naar een gewapende vrouw. Op 17 april 1945 werd ze, vierentwintig jaar oud, in opdracht van Willy Lages, het hoofd van de SD in Nederland, in de duinen van Overveen geëxecuteerd.

Voetstuk

Amper bekomen van de bezetting besloot de overheid dat het belangrijk was om de oorlog, waarbij zoveel leed en dood te betreuren viel, te blijven herdenken. Daarmee werd ook de saamhorigheid aangewakkerd. Het verhaal van Hannie Schaft sprak tot de verbeelding. Nederland had zijn eigen Jeanne d'Arc: een heldin die als martelaar voor het vaderland was gestorven. Koningin Wilhelmina had een portret van haar op haar bureau staan en bij haar herbegrafenis klonken grote woorden: Hannie vertegenwoordigde niet alleen de gevallen van het verzet, maar stond ook symbool voor dé verzetsvrouw. En zo kwam Hannie Schaft op een voetstuk te staan.

Hoeveel mensen daadwerkelijk in de illegaliteit hebben gezeten is niet helemaal duidelijk. Ooit werd hun aantal geschat op rond de 45.000 – wat neerkomt op slechts een half procent van de Nederlandse bevolking –, maar tegenwoordig vallen schattingen veel hoger uit.¹ Hoewel er nooit grootschalig onderzoek naar is gedaan, wordt er nu van uitgegaan dat een derde van de verzetsnetwerken uit vrouwen bestond.² Waar geen twijfel over bestaat is dat de erkenning van deze verzetsvrouwen lang uitbleef. Zo kreeg Hannie Schaft als een van de weinige vrouwen het Verzetskruis 1940-1945 toegekend, de eerste Nederlandse onderscheiding voor verzetsmensen, die vooral postuum werd verleend.³

Maar door de ene verzetsheld op het podium te hijsen worden anderen automatisch in de schaduw gezet. Dat overkwam ook de zussen Truus en Freddie Oversteegen, die net als Hannie in het gewapend verzet zaten, maar die anders dan zij niet als held werden beschouwd. Freddie stortte na de oorlog in en werd opgenomen in een herstellingsoord voor voormalige

verzetslieden. Ze kon niet bij Hannies herbegrafenis aanwezig zijn. Truus liet zich wel gelden en dwong bij de uitvaartplechtigheid af dat zij en niet een of andere generaal achter de kist van haar vriendin zou lopen.

De Nederlandse communisten probeerden van Hannie Schaft hun eigen held te maken. Tijdens de Koude Oorlog (1945-1991) stonden ze niet op goede voet met de regering. Ook moesten ze niets hebben van de Oranjegezinde verering die Hannie ten deel viel. Daarom organiseerden ze jaarlijks een eigen herdenking op de Eerebegraafplaats Bloemendaal en deden ze pogingen om een standbeeld voor haar op te richten. Een voorlopig monument kwam er in 1956 toen de communistische schrijver Theun de Vries zijn beroemde roman *Het meisje met het rode haar* over het leven van Hannie Schaft publiceerde. In de jaren zeventig kwam daar een biografie bij: *Hannie Schaft. Het levensverhaal van een vrouw in verzet tegen de nazi's*, geschreven door journalist Ton Kors. Hoewel Freddie en Truus figureren in het boek van De Vries en Kors de zussen uitgebreid interviewde, bleef hun eigen verhaal vooral in dienst van hun vriendin staan: 'Wij hebben het onfatsoen gehad om te overleven,' zei Truus hier later over.⁴

Mannelijk perspectief

Truus en Freddie waren niet de enige verzetsvrouwen die over het hoofd werden gezien. De geschiedschrijving van de bezettingsjaren was nou eenmaal lang een mannenzaak. Het belangrijkste overzichtswerk over de oorlog is van de hand van historicus dr. Loe de Jong, de eerste directeur van het huidige Nederlands Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD). Met zijn veertiendelige *Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dat tussen 1969

en 1994 verscheen, heeft hij een heel bepalende rol gehad in wat onder verzet wordt verstaan. Als man van zijn tijd heeft hij hierbij vrouwen stelselmatig onderschat.

Zijn latere opvolger bij het NIOD, bijzonder hoogleraar vrouwengeschiedenis prof. dr. Marjan Schwegman, concludeerde dat De Jongs mannelijk perspectief op verzet vrouwen heeft uitgesloten. Zo telde hij alleen de mensen mee die in georganiseerde groepen voltijds ondergronds gingen. Daar past een jonge en ongehuwde vrouw als Hannie Schaft wel in, maar veel getrouwde vrouwen met kinderen bijvoorbeeld niet. Zij konden zich niet zomaar aan hun gezin onttrekken, maar dat maakt hun verzetswerk niet minder dapper. Ook heeft De Jong weinig oog gehad voor de hulp aan onderduikers, een taak die juist veel vrouwen op zich namen. Het zogenoemde ‘verzorgend verzet’ werd minder serieus genomen, terwijl het helpen van mensen die zich onttrokken aan de maatregelen van de bezetter ook een verzetsdaad was, ook al zagen de betrokkenen dit zelf vaak niet zo.

Daar komt bij dat het werk dat vrouwen deden als ondersteunend en vanzelfsprekend werd voorgesteld. Een klusje hier en daar was wat meisjes en vrouwen immers dagelijks deden, en in oorlogstijd was dit niet anders. Maar als de bonnen of kranten niet waren rondgebracht, de wapens niet werden gesmokkeld en verborgen gehouden of de geheime informatie niet was doorgegeven, zou de hele illegale infrastructuur tot stilstand zijn gekomen. Vrouwen konden zich misschien makkelijker op straat vertonen omdat zij niet snel als gevaarlijk werden beschouwd, maar zij liepen niet minder gevaar. Deze inzichten vragen dan ook om een herwaardering van het werk van koeriersters.

Verzetsmannen daarentegen kregen vaak automatisch een hoofdrol toebedeeld of eigenden zich die na de oorlog toe. Hun daden werden wél serieus genomen, terwijl veel

verzetsnetwerken volgens Schwegman platte organisaties waren waar mannen en vrouwen zij aan zij werkten. Het idee dat deze netwerken hiërarchisch waren opgebouwd, met als vanzelfsprekend een man aan kop en de vrouw als zijn hulpje, is ontstaan door de beeldvorming van na de oorlog. Want er waren wel degelijk verzetsvrouwen in leidinggevende posities, maar zij zijn nauwelijks in de geschiedschrijving terechtgekomen. Vlak na de oorlog kreeg een aantal prominente verzetsmannen een podium om te spreken over vrijheid en onderdrukking, en hadden verzetsvrouwen van eenzelfde allure het nakijken. Zij werden teruggeduwd in het keurslijf van de bekrompen jaren vijftig, terwijl ze in de bezettingsjaren juist traditionele rolpatronen hadden doorbroken.

Bovendien waren veel populaire vertellingen over het verzet in de Tweede Wereldoorlog lang gestoeld op het idee dat weerstand bieden aan de bezetter vooral uit grootse daden bestond, waarbij verzetsmensen stoutmoedig distributiekantoren overvielen, kameraden uit de gevangenis bevrijdden of nazi's doodschoten. Ook Hannie Schafts biografie noemde de illegale tak die zelf naar de wapens greep 'de zwaarste vorm van verzet':

Wat Jo Schaft zo uniek maakt in de geschiedenis van het Nederlandse verzet is niet haar werk dat ze gedaan heeft als koerierster, waarvoor ze contact had met honderden mensen, behulpzaam was bij het onderbrengen van joodse landgenoten, distributiekaarten verspreidde, inlichtingen doorgaf, vrouwen van opgepakte verzetsstrijders steunde en geld bijeenbracht voor de illegaliteit. Het verzet heeft veel van deze moedige vrouwen gekend. Het unieke van Hannie Schafts werk waren de keiharde acties om mensen op bevel te liquideren.⁵

Door het gewapend verzet als het meest heldhaftige werk te benoemen, kregen andere vormen van verzet minder aanzien en dat verklaart waarom Hannie Schaft uitgroeide tot hét symbool van een moedige verzetsvrouw. In de ogen van de mannelijke geschiedschrijvers vocht zij als een vent, en dat was kennelijk uitzonderlijk.

Tegengeluid

Het werd tijd voor een meer inclusieve benadering. Gelukkig zijn wij niet de enigen die dit vinden. Het afgelopen decennium stonden verzetsvrouwen vaker in de belangstelling. Daarmee wordt langzaam maar zeker een lacune in de geschiedschrijving gevuld. Er verschenen verschillende biografieën, documentaires en tentoonstellingen over verzetsvrouwen. Het Noord-Hollands Archief in Haarlem toont sinds 2021 een vaste expositie over strijdsters uit deze provincie en dagblad *Trouw* belichtte de vrouwen achter deze illegale krant en verzetsgroep. Die trend staat niet op zichzelf.

Al sinds de jaren tachtig, tijdens de hoogtijdagen van vrouwenstudies, is het feministische wetenschappers gelukt om het genderperspectief in hun vakgebied te integreren, ook in de geschiedschrijving. Marjan Schwegman publiceerde in 1980 al haar doctoraalscriptie over verzetsvrouwen, *Het stille verzet. Vrouwen in illegale organisaties; Nederland 1940-1945*, waarin ze het probleem helder samenvatte: ‘In de verzetsliteratuur zijn vrouwen met een lantaarntje te zoeken.’ In datzelfde jaar werd ook de scriptie *Kinderwagens en korsetten* van Bob de Graaff en Lidwien Marcus in boekvorm uitgegeven. Maar liefst negenhonderd vrouwen gaven gehoor aan hun oproep om enquêtes in te vullen waarin ze hun verzetsactiviteiten beschreven. Beide scripties stoelen op een unieke bron: de

vrouwen zelf – toen tussen de zestig en tachtig jaar oud – die hun verhaal nog konden en wilden vertellen.

Dat de bewustwording onder verzetsvrouwen op dat moment toenam blijkt uit de vele publicaties die er in die periode verschenen. Velen van hen vonden zelf ook dat ze er nogal bekaaid vanaf kwamen in de geschiedschrijving. Vrouwen die jarenlang over het hoofd werden gezien, van wie het verzetswerk niet erkend werd, wier ervaringen en trauma's niet opgemerkt werden, pakten nu de ruimte die hun lang niet gegund was.

Dat gold ook voor Truus Menger-Oversteegen. Toen in 1981 de boekverfilming *Het meisje met het rode haar* uitkwam, was Truus teleurgesteld. Tijdens de aftiteling werden veel mensen bedankt, behalve de zussen Oversteegen. Het was wrang, vond Truus: 'Wij deden hetzelfde werk en hebben het verhaal toch verteld? Zonder ons hadden ze toch niets geweten?' Een jaar later publiceerde ze haar memoires, die ze opdroeg aan haar zusje Freddie. Vanaf dat moment trad ze steeds meer naar buiten met haar verhaal en groeide ze uit tot een publiek persoon.

In diezelfde periode nam de gemeente Haarlem eindelijk het besluit om een monument voor Hannie Schaft op te richten. Beeldhouwster Nel van Lith droeg in een open brief aan het college van burgemeester en wethouders Truus Menger-Oversteegen voor als de ideale kandidaat voor deze opdracht. Truus had inmiddels een naam opgebouwd als kunstenaar en beeldhouwer. De gemeente negeerde het voorstel en zette een prijsvraag voor kunstenaars uit. Hoewel de inzendingen anoniem waren, koos de jury alsnog voor het ontwerp van Truus. Haar in brons gegoten beeld van een dappere vrouw die strijdt tegen onderdrukking werd op 3 mei 1982 in aanwezigheid van prinses Juliana in het Haarlemse Kenaupark onthuld. Truus droeg haar werk niet alleen op aan haar vriendin, maar noemde het een monument voor alle vrouwen uit het verzet.

Vanuit diezelfde gedachte schreven wij dit boek: als een ode aan velen. Drie jaar geleden begonnen we aan ons onderzoek naar Nederlandse verzetsvrouwen in de Tweede Wereldoorlog. We bouwden voort op de ideeën en inzichten van onze voormoeders van de vrouwengeschiedenis om een veelzijdig en vrouwelijk beeld van verzet te schetsen. We diepten het onderwerp verder uit en stuitten op verhalen die tot op heden onverteld zijn gebleven of waar we graag een nieuw licht op willen laten schijnen. Omdat het onmogelijk was om alle vrouwen uit ons onderzoek op te nemen, hebben we achterin een korte biografie opgenomen van de verzetsvrouwen die in ons boek slechts zijdelings worden genoemd, maar het vermelden beslist waard zijn. Daarnaast hebben we op onze website (vangisteren.nu/verzetsvrouwen) een aanvullende lijst samengesteld van verzetsvrouwen die nauw verbonden zijn met onze thematiek, maar die we niet in deze publicatie konden opnemen. Deze lijst kan als uitgangspunt dienen voor verder onderzoek.

We kozen uiteindelijk voor tien verzetsvrouwen van wie we het leven zo volledig mogelijk reconstrueerden, inclusief het illegale netwerk waarin ze opereerden. Zij staan symbool voor een groter verhaal. Het zijn portretten van vrouwen die zijn weggezet in een verzorgende rol, maar eigenlijk een leidende positie hadden. Vrouwen die na de oorlog in de schaduw van het verzetswerk van hun man kwamen te staan of werden afgedaan als ‘maar een koerierster’. Vrouwen die in een verzetsorganisatie nog op gelijke voet stonden met mannen, maar daarna terug in het gareel werden gedwongen. En verzetsvrouwen die Nederland na de oorlog teleurgesteld de rug toekeerden.

Als uitgangspunt voor hun verhalen namen we de rijkdom aan bronnen die de verzetsvrouwen nalieten. Ze schreven memoires, brieven en verslagen, borduurden of tekenden hun herinneringen en ervaringen. Vaak lagen de meest waardevol-

le documenten bij nabestaanden. Soms zaten ze opgeborgen in dossiers die pas recent openbaar werden. Ander materiaal lag juist voor het oprapen, bijvoorbeeld als museumstuk of omdat – wat deze tijd zo geweldig maakt – hele archieven gedigitaliseerd zijn. Veruit het bijzonderst waren de gesprekken met de laatst levende verzetsvrouwen. Het was een voorrecht om door hen meegenomen te worden naar de oorlogstijd, die zo minder lang geleden leek.

Verzetsvrouwen is geen overzichtswerk, maar de tien portretten schetsen wel een breed beeld van het verzet waaraan vrouwen deelnamen. Ze laten zien dat dit werk zich afspeelde in de stad en op het platteland, binnen uiteenlopende milieus, gezindten, organisaties en leeftijdsgroepen. Ook staan we stil bij hoe het de vrouwen na de oorlog verging. Niet alleen in hun leven, maar ook in de geschiedschrijving: wie kreeg erkenning en wie niet?

Voor de zusjes Oversteegen volgde in 2014 eindelijk de officiële waardering die ze verdienden. Truus en Freddie ontvingen van de toenmalige premier Rutte het Mobilisatie-Oorlogskruis. Kort daarna werd naar hen beiden ook een straat in Haarlem vernoemd. Het deed hun goed.